

על פיסקה מתוספות רי"ד לקידושין שנעלמה

פתיחה

חידושי הריטב"א (ר' יום טוב בן ר' אברהם אלאשבילי הספרדי) ותוספות רי"ד (ר' ישעיה די טראני האיטלקי) למסכת קידושין הינם מחידושי הראשונים הקדומים ביותר שראו אור בדפוס; הם נדפסו בשנת שי"ג בסביוניטה על ידי ר' יהושע בועז מחברם של ה"שלטי גיבורים" ו"מסורת הש"ס", על דפי הגמרא מסכת קידושין שהדפיס¹. גם בהמשך הודפסו חידושי שני ראשונים אלו למסכת זו יחד (ברלין תע"ה; פרג תק"ע). אך דא עקא, העובדה שספרים אלו הודפסו יחדיו הייתה לרועץ; במרוצת הדורות עברו פיסקות מחידושי הריטב"א לתוך דברי התוספות רי"ד ולהיפך, עד כדי כך שהיו מהאחרונים שסברו ששני החיבורים שייכים לאדם אחד². שיבושים אלו תוקנו ברובם במהדורות ה'מדעיות' של ימינו: תוספות רי"ד למסכת קידושין מהדורת בני ברק תשמ"ב, וחידושי הריטב"א למסכת קידושין בהוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשמ"ה. אך ברצוני להצביע על פיסקה אחת שנשמטה לגמרי משתי המהדורות הנ"ל, פיסקה שיש בה כדי לשפוך אור על דברים תמוהים לכאורה של ה"מגיד משנה" בהסברו להלכה אחת ברמב"ם³.

נאמנות אשה על בנה

שנינו בקידושין (סט, א): "אבא שאול היה קורא לשתוקי בדוקי". ועל כך אומרת הגמרא (עד, א): "מאי בדוקי? אילימא שבדוקין את אמו ואומרת לכשר נבעלת נאמנת... אבא שאול עדיפא... היכא דרוב פסולין אצלה אימא לא? צריכא. אמר רבא: הלכה כאבא שאול".
הגמרא פוסקת להלכה שהאם נאמנת להגיד על בנה שהיה ספק ממזר שהוא כשר, ובכך להתירו לבוא בקהל. מה יהיה הדין במקרה הפוך, האם תהיה האם נאמנת

- 1 [עי' מ"ש י"מ תא שמע בפרק 'סדר הדפסתם של חידושי הראשונים לתלמוד' בספרו 'כנסת מחקרים' כרך שני - ספרד (ירושלים תשס"ד) עמ' 219 ואילך, בעיקר בעמ' 222-223. י"ק].
- 2 עיין על כך במבוא לחידושי הריטב"א למסכת קידושין בהוצאת מוסד הרב קוק (ירושלים תשמ"ה) מאת הרב אברהם דינין, וכן במבוא לתוספות רי"ד למסכת קידושין מאת הרב דב בעריש הפטקה (בני ברק תשמ"ב).
- 3 במציאת הדפוסים הישנים לצורך הכנת מאמר זה נעזרתי בידידי הרב דניאל כץ, ובר' בנימין קראוס ממחלקת ספרים נדירים בספריה הלאומית, ותודתי נתונה להם.

להגיד על בנה הספק־ממזר שהוא ממזר, ובכך להופכו לממזר ודאי ולהתירו בממזרת?

בשאלה זו נחלקו הרמב"ם וה'שלטי גיבורים'. דעת השלטי גיבורים (כתובות ה, א מדפי הרי"ף) שכשם שנאמנת להכשיר כך נאמנת לפסול: "...אלא כשם שהיא נאמנת לומר לכשר נבעלתי ולהחזיקו כשר, בודאי כך היא נאמנת לומר לממזר נבעלתי ולהחזיקו ממזר ולהתירו בממזרת, הואיל והדבר ידוע שבזנות נתעברה נאמנת לומר שזינתה עם הפסולי". אמנם הרמב"ם (הל' איסורי ביאה פט"ו הל' יא-יב) חולק: "פנויה שנתעברה מזנות, אמרו לה מהו העובר הזה או הולד הזה, אם אמרה בן כשר הוא ולישראל נבעלתי הרי זו נאמנת והבן כשר... או שאמרה לפלוני הממזר נבעלתי או לפלוני הנתין... הרי זה הולד ספק ממזר... וזהו הנקרא שתוקי"... מבואר מדברי הרמב"ם שאין אמירת האם שהולד ממזר מועילה כדי להחשיב את הולד לממזר, והוא נשאר ספק.

מהי הסיבה שבעטיה נאמנת האם רק להכשיר ולא לפסול? אומר הנימוקי יוסף (יבמות כג, ב מדפי הרי"ף ד"ה היא אומרת) שלהכשיר מסייעת לה חזקת הגוף (שהיא עצמה כשרה), ואילו לפסול זה כנגד חזקת הגוף ולכן אינה נאמנת. אך המגיד משנה (על הרמב"ם שם) אומר חילוק אחר: "...להכשיר דבר תורה אין אנו צריכים לה, דהא מדינא לא הוי אלא ספק ממזר, וספק ממזר מן התורה מותר גמור הוא לבוא בקהל אלא דרבנן גזרו עליהן והאמינוה בשל דבריהם. אבל לפסול, כיוון דמדאורייתא מותר גמור לבוא בקהל ואסור בממזרת ודאית, היו מקילין בשל תורה, ולא נתנה תורה נאמנות אלא לאב...". לדברי המגיד משנה האשה נאמנת רק בדברים שהצורך להתירם הוא מדרבנן בלבד, והיות וספק ממזר מותר מן התורה בכשרים, ורק חכמים אסרוהו (כפי שיתבאר לקמן), הם נתנו נאמנות לאשה להכשירו; אך היות וספק ממזר אסור בממזרת אף מן התורה - היא אינה נאמנת לומר שהוא ממזר ולהתירו בממזרת.

ולכאורה הדברים נראים תמוהים ביותר, שהרי בכמה מקומות הגמרא בקידושין מביאה יחד את היתר התורה של ספק ממזר בכשרה ובממזרת ודאית! לדוגמא בדף עג, א: "לא יבוא ממזר בקהל ה' - ממזר ודאי הוא דלא יבוא הא ממזר ספק יבוא, בקהל ודאי הוא דלא יבוא הא בקהל ספק יבוא"; ומהיכן לקח המגיד משנה את שיטתו זאת שאיסור ספק בממזרת הוא מדאורייתא? ובאמת הבית שמואל (על אה"ע סי' ד ס"ק לט) נשאר בצ"ע על דברי המגיד משנה.

אמנם יש לומר שהדבר שנוי במחלוקת תנאים, שכן המשנה במסכת קידושין (דף סט, א) מביאה בסתמא שספק ממזר מותר בממזרת (ואפילו מדרבנן), ואילו במשנה בהמשך (דף עג, א) מובאת דעת ר' אליעזר (שהלכה כמותו) שספק ממזר אסור בממזרת; ויש לומר שלדעתו האיסור הוא מן התורה, והגמרא שהובאה לעיל, ממנה עולה שדבר תורה הוא מותר, היא אליבא דתנא קמא שסובר כך (ומדרבנן גזרו בספק ממזר רק עם כשר, ולא עם פסול).

אלא שעדיין הדברים קשים, שכן ביבמות דף לז, א פוסק רבא כר' אליעזר, ואילו

ביבמות דף עג, א הוא אומר: "דבר תורה שתוקי כשר... התורה אמרה לא יבוא ממזר, ממזר ודאי הוא דלא יבוא הא ממזר ספק יבוא, בקהל ודאי הוא דלא יבוא הא בקהל ספק יבוא", ואם כן יש לומר שלר' אליעזר גם האיסור של ספק ממזר בממזרת הוא רק מדרבנן, וכמו האיסור שלו בכשרה:
על כך מביא הבית מאיר (סי' ד סעיף כו⁴) את דברי הריטב"א בקידושין (דף עג, א), האומר בדעת רבא: "וההיא דרשא דספק ממזר יבוא אית ליה דרבא, אבל שיבוא ממזר בקהל ספק לית ליה, וכישראל גמור עביד ליה לכל מילי". מוכח מדבריו שהוא גרס בדברי רבא רק את הרישא של הדברים: "ממזר ודאי הוא דלא יבוא הא ממזר ספק יבוא", שמכשיר מן התורה ספק בכשרה, ולא את הסיפא "בקהל ודאי הוא דלא יבוא הא בקהל ספק יבוא", שמכשיר גם ספק בממזרת ודאית⁵.

מקורו של ה"בית מאיר"

אולם הפיסקה הזו שהביא ה"בית מאיר" בשם הריטב"א לא נמצאת בריטב"א לפנינו. לעומת זאת בספר "פסקי הרי"ד" למסכת קידושין (בהוצאת מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים תשל"ז), מובאים דברים אלו (עה, א) בסגנון מעט שונה: "נמצא עכשיו לרבא דשתוקי כישראל גמור חשיב ליה, והיה אוסר לשתוקי שישא ממזרת כישראל והיה מתיר השתוקי בבת ישראל גמור, כדאמר רבא לעיל דבר תורה שתוקי כשר, דאית ליה לרבא ממזר ודאי אפילו בספק ממזר לא יבוא". משמע מדבריו כפי שראינו לעיל, שמן התורה ספק ממזר הוא ככשר גמור, שמותר בכשרה ואסור בממזרת; וכן מצאנו בפסקיו (עג, א) שהוא מצטט את דברי רבא ומשמיט מהם את הסיפא. על פי זה נראה שאין מקורם של דברי הבית מאיר בריטב"א - אלא מדברי תוספות רי"ד הם, והם יוחסו בטעות לריטב"א. אלא שגם במהדורה המתוקנת הנ"ל של התוספות רי"ד לא מופיעה פיסקה זו!

והנה מתברר, שבדפוסים הישנים של הריטב"א נשתרבה בטעות פיסקה זו של הרי"ד לתוך חידושי הריטב"א, אך היא הושמטה בצדק במהדורה החדשה. וכך כותב המהדיר הרב אברהם דינין בהע' 74: "בדפוסים נדפס כאן קטע שאינו לרבנו אלא לתוס' רי"ד", והוא הפיסקה הבאה: "אמר רבא שתוקי כשר וכו' עד ממזר ודאי הוא דלא יבא הא ספק ממזר יבא. ראיתי מקשים דרבא אדרבא, דבפ' בהל' ספק בן תשעה לראשון אמרינן דפליגי אביי ורבא, דאביי סבר הלכה כשמואל דאמר הלכה כמתני' דשרו ודאן בספקן, ורבא אמר הלכה כרב דפסיק הלכה כר' אליעזר דאמר

4 והדברים מובאים גם ב"שב שמעתא" (שמעתא ב פי"ז).

5 הדברים נמצאים גם ב'יד רמה' לקידושין (עג, א), שם מצטט בדברי רבא את כל לשון הגמרא, ומשמיט את "בקהל ודאי הוא דלא יבוא הא בקהל ספק יבוא"; ונראה שגם לפניו לא הייתה גירסא זו בגמרא, והמעייין בגמרא שם יראה שדברי רבא מוסבים על השאלה מדוע מדרבנן גזרו שספק לא ישא כשרה, ואינו דן כלל בספק בממזרת. ומצאתי בכת"י מינכן שגם כן לא גרסו בדברי רבא את הסיפא.

ודאן בספקן אסור. ונראה לי דלא קשיא, דההיא פלוגתא היא לאסור שתוקי בממזרת, ורבא סבר דאסור, דכיון דהוא ספק כי שרי חשבינן ליה. אבל להתיר שתוקי בישראל סבירא ליה דשרי, דישראל חשבינן ליה. וההיא דרשא דספק ממזר יבא אית ליה דרבא, אבל שיבוא ממזר בקהל ספק לית ליה, וכישראל גמור עביד ליה לכל מילי. והיא הוה קשיא הוה אמינא דהכא רבה גרסינן, אלא שאין אנו צריכין לכך". מהדברים הנ"ל מתברר שאכן מקור הדברים בתוספות רי"ד (וכפי שמוכח מפסקיו שסבר כן), אך עקב הדפסת החיבורים ביחד השתרבב ד"ה זה לתוך חידושי הריטב"א. אלא שבניגוד למקומות אחרים בהם הוחזרו הדברים לבעליהם המקוריים בהוצאה המחודשת של התוספות רי"ד (ועיין על כך במבוא למהד' התוספות רי"ד הנ"ל), פיסקה זו לא נגאלה; וכאשר הודפסה המהדורה החדשה של הריטב"א (שלוש שנים לאחר המהדורה החדשה של התוספות רי"ד) נעלמה פיסקה זו כליל.

מקור הטעות

איך נוצרה הטעות? בדפוס הראשון (סביוניטה שי"ג) מודפסים תמיד על הדף תוספות רי"ד מעל וחידושי הריטב"א מתחת, והפיסקה הזו מופיעה בתוך תוספות רי"ד. בדפוס השני (ברלין תע"ה) על פי אותו עיקרון⁶ מודפס בכל עמוד של הגמרא תוספות רי"ד תחת הכותרת של דף הגמרא והמילים "תוספות רי"ד", ולאחר מכן חידושי הריטב"א תחת הכותרת של דף הגמרא והמילה "ריטב"א". בטעות המדפיס נשמטה בדף עג, א הכותרת "תוספות רי"ד" ונשארו רק הציון לדף הגמרא, וזה שגרם לכך שניתן לקרוא את הדברים כהמשך לחידושי הריטב"א מדף עב, ב (אף שהכותרת "ריטב"א" בהמשך העמוד לא נשמטה). בדפוסים הבאים, כשנדפסו לחד חידושי הריטב"א ותוספות רי"ד - נכנסה פיסקה זו לתוך חידושי הריטב"א, ונשמטה מתוספות הרי"ד. במהדורה החדשה, כפי שראינו, הוסרה בצדק פיסקה זו מחידושי הריטב"א, אך לא הושבה אל ספר תוספות רי"ד.

סיכום

דווקא העבודה המדוייקת שנעשית בדורנו בהדפסה חידושי הראשונים, מחייבת משנה זהירות שלא תיקבע טעות לדורות. פיסקה חשובה של 'ראשון', שיש בה נפ"מ למעשה ושדנו בה האחרונים, נעלמה דווקא בעקבות ניסיון לדייק בעבודת ההדרה בהדפסת הראשונים. רבינו ישעיה הזקן הקפיד במיוחד על אמירת דברים בשם אומרם⁷, ואני מודה לריבוננו של עולם שזכיתי להחזיר את דבריו לבעליהם.

6 וזאת למרות שדפוס זה מכיל אך ורק את הראשונים הנ"ל, שלא כמו בדפוס סביוניטה בו מודפסים המפרשים על דף הגמרא.

7 עי' תשובות הרי"ד סי' טו, הביאם מהדיר תוספות רי"ד הנ"ל בסוף המבוא למהדורתו.